

VÉRTESI LÁZÁR

Oral history

A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei

„Az oral history, miközben saját szavaik felhasználásával visszaadja az embereknek a történelmet, egyúttal segíti is őket egy önmaguk által formált jövő kialakításában.”¹ Ez az utolsó gondolata Paul Thompson: *The Voice of the Past* című könyvének, ami nemcsak egész könyvéhez, hanem e tanulmányhoz is mottóul szolgálhatna. E gondolat fémjelzi a mára már a történettudomány elfogadott irányzatává vált és – legalábbis a világ számos országában – vezető történéseket maga mögött tudó, mozgalommá duzzadt oral history-kutatásokat is, jelezve legfontosabb célkitűzését, mint az emberléptékű történeti megismerés, valamint a módszer demokratizmusát és alapvető társadalmi beágyazottságát. Az oral history vezető elméleti megalapozójának és gyakorlati mesterének irányadó munkája először 1978-ban jelent meg. Thompson praktikus kézikönyvnek szánta művét, bemutatva ennek az önálló kutatási területként is érvényes friss módszernek az előnyeit és nehézségeit, az oral history-források jellemzőit, használhatóságát és megbízhatóságát, a kutatás minden gyakorlati fázisával kapcsolatban hasznos útmutatással szolgálva. A továbbiakban közölt fordítás a második, 1988-ban kiadott, bővített változat bevezető fejezete, melyben Thompson beszámol az időközben eltelt tíz esztendő eredményeiről is és az interjúk során összegyűjtött oral history-források kapcsán megújuló kérdésekről, külön fejezetet szentelve e kiadásban az emlékezet és az én (self), illetve az interpretáció problémakörének.

E tanulmányban – a közölt fejezet kapcsán – az oral history-kutatások történetét és az élettörténeti interjúk során létrehozott források felhasználhatóságára vonatkozó legfontosabb kérdéseket kívánom bemutatni. Immár 15 éve, hogy a könyv megjelent, de aktualitásából – különösen a hazai viszonyok között – mit sem veszített. Az Egyesült Államokban már az oral history-kutatók harmadik generációja gyűjti és elemzi az oral history forrásait. A világ számos országában önálló, nemzeti oral history-központok és archívumok – és földrészeket átfogó nemzetközi szervezetek – koordinációs tevékenysége mellett folyik a kutatás. Mára már nem az interjúkból származó források felhasználhatóságának elfogadtatása jelenti a nagyobb problémát, inkább a lehető legoptimálisabb felhasználás megoldása és a már-már túlzott lelkesedés miatt az amatőr gyűjtők megfelelő felkészítése és irányítása.² A hosszú ideig szovjet politikai befolyás alatt álló közép- és kelet-európai országokban az ilyen jellegű – a közelmúlt eseményeinek pontosabb megvilágítását célzó – kutatásokra a rendszer társadalmi és politikai kritika iránt mutatott különös érzékenysége miatt sokáig

¹ Thompson, Paul: *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford, 1988. 265.

² Ma már szintelehetetlen megszámolni a nemzetközi, egyetemi vagy amatőr közösségek és egyének által létrehozott internetes weboldalakat, melyek a legprecízebb – a kérdések lehetséges tartalmáig részletezett – elvi és tematikus – eligazítástól a szakmailag tekintetbe nem vehető oldalakig terjednek. Az utóbbiak a felületes tájékoztatás és információszerzés céljával kívánják megkeresni a lehetséges interjúalanyokat és közlöket. Mindez lassan egyfajta történetírói populizmus kialakulásával fenyeget, az alapvető tudományos elvek és igényesség követelményeinek a szakmai nyitottság demagógiájával való lecserélésével.

nem kerülhetett sor.³ A rendszerváltás óta s különösen a legutóbbi időkből már több ilyen tárgyú – s nem pusztán elméleti – munka is napvilágot látott, melyek közül akár csak a legutóbbi, Kanyó Tamás által a Svájcban letelepült '56-os magyar emigránsokkal felvett oral history-anyagot feldolgozó könyv is elég apropóval szolgálna, hogy a kutatási terület és sajtó-problematikája több figyelemben részesüljön.⁴

Az oral history modern értelemben, történeti kutatási területként vett használata meglehetősen új keletű, nagyjából a magnetofon elterjedésével azonos idejű, noha a név által aposztrofált gyakorlat, az elbeszél, szavakkal megjelenített történelem feljegyzése, felhasználása sokkal tekintélyesebb múltra tekint vissza. Gyökerei a történelem kezdetéig, az elsőként megszületett történeti emlékek koráig nyúlnak vissza.

Az írásbeliség előtti időkből, sőt hosszú századokkal annak elterjedése után is, minden, az étellel kapcsolatos tapasztalat a szóbeliségen keresztül rögzült az emberek emlékezetében. Ez – az emlékezés speciális feladatára felkészített egyéneken (Indiában a rajput, Gambiában a griot) keresztül – szolgáltatta azt a közösségi intézményt, ami a múlt eseményeinek felelevenítésével segítette eligazodni az embereknek a jelen történései között. Ez az intézmény bámulatosan jól működött, még mielőtt az írástudó társadalmak dokumentációja anakronisztikusnak bélyegezve számízta volna, az emlékezetet személyes élménnyé szűkítve, a tapasztalatok s a tudás átadásának hitelességére vonatkozó egyetlen elfogadható garanciaként az írott forrásanyagot téve meg végső tekintélynek. Ez utóbbi folyamat azonban igen lassan haladt előre, s igazi fordulópontjához csak a 19. század közepén ért el.

Az írott történeti források körülbelül 3000 évre tekinthetnek vissza. Ekkor kezdték el lejegyezni az addig csak szóban létező történeti hagyományt és kronologizálni a jelent. Kínában a Csou dinasztia írnokainak már gyűjteniük kellett az egyes történeti eseményekben részt vett emberek elbeszéléseit az udvari történészek számára. Néhány évszázaddal később Hérodotosz szemtanúkat felkutatva s meghallgatva igyekezett információkat gyűjteni a perzsa háborúkról, s Thuküdidész is hasonlóan cselekedett a peloponnészoszi háború eseményeinek rekonstruálásakor. A tanúvallomások felhasználhatóságát illető kételkedés ugyanilyen messzire nyúlik vissza az időben. Már Hérodotosz is szükségét látta, hogy keresztkérdésekkel tegye próbára a tanúvallomások hitelességét. Thuküdidész szintén fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „a szemtanúk még ugyanazokat az eseményeket sem egyforma, hanem vagy az egyik, vagy a másik félhez fűződő érzelmeik szerint adták elő, illetve úgy, ahogy emlékeztek rájuk”.⁵ Líviusz, bár ő is hagyatkozott szóbeli közlésekre, igyekezett figyelembe venni a szemtanúk esetleges motiváltságát is. Bede Venerabilis a 8. században már nagy gonddal tett különbséget az egyes forrástípusok között, s bár közvetve a pápai levéltárból is hozzájutott forrásokhoz, előnyben részesítette a szemtanúktól kapott információkat az írott forrásokból származó – de vélhetően részrehajló – adatokkal szemben. Ez a hozzáállás alapvetően elfogadott maradt a következő csaknem ezer évben is, és sem a nyomtatás elterjedése, sem a reneszánsz világi racionalitása nem változtatott ezen lényegileg.

A felvilágosodás történelmet vizsgáló gondolkodóival kapcsolatban tapasztalható először komolyabb változás a források megítélésében. Voltaire meglehetősen cinizmussal tekin-

³ Legalábbis támogatott formában. Ezért kifejezetten fontos probléma az időzítés, mely sajnos sok esetben független a történelemtől. Akkor kell az interjút készíteni, amikor még lehet, mert a szereplő szemtanú még szellemileg friss, és amikor már lehet, mert nem kell következményektől tartani.

⁴ Kanyó Tamás: *Emigráció és identitás*. Budapest, 2002.

⁵ Thuküdidész: *A Peloponnészoszi háború*. Budapest, 1999. 32.

tett az orális hagyomány mítoszaira. Abszurdnak tekintette a múltról szóló tanúvallomásokot, s értékvesztésüket az idő múlásával arányosnak tartotta, bár ő maga is nagymértékben hagyatkozott szemtanúk elmondásaira. Igaz, csak azokat a „tényeket” jegyezte le, melyekben az általa megkérdezettek egyetértettek. Jules Michelet a francia forradalomról írott könyvében – ötven évvel az események után – szintén hagyatkozott az orális bizonyítékokra, a szemtanúk visszaemlékezéseire, mikor úgy érezte, hogy a hivatalos dokumentumok egyoldalúan számolnak be az eseményekről. Amerikában Hubert Howe Bancroft az 1860-as években Kalifornia történetét feldolgozva diákjait vidékre küldte, hogy a 19. századi mexikói katonai kormányzóktól és az első amerikai telepesektől iratokat és visszaemlékezéseket gyűjtsenek.⁶

A késő 19. századig a történészek általában figyelembe vették munkájuk során az írott és a szóbeli forrásokat is, de Michelet már a század közepén felhívta a figyelmet a történelem intézményesülésének – a szóbeli forrástípus felhasználásának szempontjából fontos – következményeire. A romantika levéltári álmaiból és a felvilágosodás szkepticizmusából eredeztethető annak a folyamatnak a gyökerei, melynek eredményeként a dokumentáris hagyomány a 19. században az új, hivatásos történetírás központi elve lett. Kétségtelen, hogy a 19. század elejére a történettudomány komoly változás határára érkezett. A nyomtatás elterjedése óta eltelt két és fél évszázad alatt a történeti források mennyiségi és minőségi változáson is keresztülmentek. A könyvtárakban elérhetővé váltak az első átfogó történeti tárgyú bibliográfiák, publikált krónikák és kéziratok, s lehetővé vált a történeti munka és kutatás pusztán az írott forrásokra hagyatkozva, a külvilágtól és a saját adatgyűjtéstől függetlenül is. Részből a történész önálló státusának, részből a képzés szakterület szerinti elkülönülésének okán győzedelmeskedett az a koncepció, mely szerint az eseményekkel nagyjából egy időben keletkezett források a legmegbízhatóbbak, s így a történész számára ezek adják az egyedül elfogadható kutatási anyagot. E szemléletbeli változás német területről indult ki, s gondolatisága *Leopold von Ranke*-ra vezethető vissza, aki a tényekhez való ragaszkodást tevőlegesen az írott forrásokban megtalálható konkrét adatokhoz kötötte. Maga Ranke és követői a filológiai módszerrel végzett forráskritika segítségével lecsupaszíthatónak vélték a forrásokat a tiszta tényekig, melyekre alapozva már lehetségessé vált úgy megírni a történelmet, ahogy az valójában történt (*wie es eigentlich gewesen*). Ezt a történetírói módszert és szemléletet Ranke nagy energiával és sikeresen terjesztette el az egyetemi oktatásban, és hatására Nyugat-Európa legtöbb országában az 1860-as években beinduló egyetemi képzés során az általa megalapozott irányvonalat követték.⁷ A történelem ezzel, elválva a retorikától, önálló akadémiai tudományággá lépett elő, s az írásos dokumentumokhoz ragaszkodva elvághatta a közvetlen érintkezést a történész és a vizsgált eseményeket átélt emberek között, lehetővé téve, hogy immár egyfajta – feltételezett – objektív pozíciójából értelmezhesse az eseményeket.

Paradox módon a történészek éppen akkor fordultak el a szóbeli forrásoktól, amikor más hivatások és tudományágak éppen felkarolták az interjúkészítést, és becsülni kezdték az általuk megszerezhető információkat. Az újságírás volt az első ilyen szakma, mely az amerikai polgárháború óta szerencsésen alkalmazza a szóbeli forrásokat. *Horace Greeley* életre szóló „szakmai” kapcsolatot alapozott meg, amikor 1859-ben a New York Tribune szerkesztőjeként először közölt újságjában interjúsorozatot Brigham Young mormon pátriárkával. Valamivel később, az 1890-es években pedig az amerikai Néprajzi Hivatal (Bureau

⁶ Thompson: *The Voice of the Past*, 43–44.

⁷ Thompson: *The Voice of the Past*, 50–51.

of Ethnography) azzal a feladattal küldött ki kutatókat, hogy viaszkorongon rögzítsék az őslakos indiánok történeteit.

Az interjúk tudományos szintű feldolgozásához azonban csak a huszadik század negyvenes éveire értek meg a feltételek. Az angol ihletésű amerikai városszociológia alapintézménye, a Chicago-i iskola a városi élet közvetlen vizsgálatának és értelmezésének szükségességét hirdette. Módszertani eszköztárát a közvetlen interjúkészítéssel, résztvevő megfigyeléssel, dokumentáris kutatómunkával megújítva különös figyelmet szentelt a város szociális problémáinak feltárásakor az adatközlők élettörténeteinek. A módszer elfogadtatásához a másik fontos segítséget az amerikai antropológia szolgáltatta. Az európai kutatók jórészt a volt gyarmati országokban tevékenykedve csak elvétve fordítottak közvetlen figyelmet a közlők szavaira. Amerikai kollégáik viszont, miközben igyekeztek megcáfolni Malinowski elméletét, miszerint az elbeszélte hagyománynak – azon túl, hogy magyarázni és igazolni próbálja a jelen történéseit – semmi köze sincsen a történelemhez, az őslakos indiánok életét kutatva eljutottak az élettörténeti kutatómódszer felhasználásáig. A gazdasági alapot is megteremtették a kutatásokat megalapozó interjú-gyűjtemények létrehozásához, méghozzá paradox módon a modern világ legnagyobb gazdasági válságának következtében. A New Deal program keretén belül, a Works Progress Administration irányításával, a munka nélkül maradt írók, újságírók állami támogatással interjúk tömegeit készítették az Egyesült Államok minden szegletében. A társadalom legszélesebb spektrumából válogatva szóltatták meg az embereket, hatalmas adattárat létrehozva, melynek legértékesebb részét a volt rabszolgákkal készített interjúk jelentették.⁸

Bár az oral history terminust már korábban is használták, az csak az 1940-es évektől kapcsolódott össze közvetlenül az interjúkészítéssel. Joseph Gouldnak a New Yorker magazinban közzétett nagyszabású tervezete – „*an Oral History of Our Time*” – korunk szavakban élő történelmének megírását hirdette meg. „Amit az emberek mondanak, az történelem” – állította Gould, és vállalta, hogy megírja az „ingujjas sokaság nem hivatalos történelmét – amit csak ők mondhatnak el munkájukról, szerelmeikről, mulatságaikról, szenvedéseikről és bánataikról”.⁹ Ám halálakor nem hagyott hátra mást, csupán egy tartalom nélküli terminus technicust.

Egy másik újságíróból lett történész, Allan Nevins alapította meg később, 1948-ban a Columbia Egyetemen az első modern oral history központot. Már tíz évvel korábban *The Gateway to History* című munkájában lefektette később programként vallott nézeteit az amerikai történeti kutatások megújításának szükségességéről. Ezt egy olyan szisztematikus módszer segítségével képzelte el, mely lehetővé teszi, hogy „a közelmúlt – az utóbbi fél évszázad – amerikai történelméről szóló hatalmas információtömegnek legalább azt a kicsiny részét megszerezzük, amelyik frissen és közvetlenül azoktól az emberektől származhat, akik valaha prominens személyiségek voltak a politikának, az üzleti életnek, a szellemi foglalkozásoknak és más területeknek; azokat az információkat, melyeket folyamatosan veszítünk el minden egyes gyászjelentéssel”.¹⁰ Felismerve, hogy a modern kommunikációs eszközök árnyékában a levélírás és naplózézetés mindinkább teret veszít, létrehozta a személyes emlékezet írott mementóinak megőrzésére szolgáló első oral history archívumot is. A következő másfél évtizedben sorra alakultak az amerikai egyetemek oral history központjai, és az életútinterjúk készítése mind szélesebb körben alkalmazott kutatási módszerré vált. Ne-

⁸ Starr, Louis: *Oral History*. In: Dunaway, David K. – Baum, Willa K. (eds.): *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*. Oxford, 1996. 56.

⁹ Ritchie, Donald A.: *Doing Oral History*. New York, 1995. 3.

¹⁰ Starr: *Oral History*, 44.

vins, illetve utódja, Louis Starr emblematikus figurájává vált az oral history első generációjának. Ők nem annyira az „ingujjas sokaság”, mint inkább az állam, a gazdaság és a társadalom kiemelkedő személyiségeiről valló információk gyűjtését helyezték előtérbe, hogy azok a későbbi generációk kutatásainak alapanyagául szolgálhassanak. Nevinsék generációjának gyűjtéseire elsősorban a pusztai információszerzés és archiválás igénye, valamint az alapvetően elitista beállítottság nyomta rá bélyegét. A módszer alkalmazásának minimális technikai feltételét jelentő tekerceses magnó elterjedésével párhuzamosan bontakozott ki – immár Angliában – egy, az emlékezéssel, emlékezettel és annak megnyilatkozásaival kapcsolatos, összetett tudományos mozgalom. A mozgalom három, szinte egymástól függetlenül fejlődő területének egyike az oral history volt, mely az amerikaitól eltérő elméleti és kutatási igényeket megfogalmazva, az elitista történetírás korlátaiból való kitörést célozta meg. A másik terület a pszichológia, melynek kutatói az időskori visszaemlékezések élettani funkciójára igyekeztek magyarázatot találni, s eközben – *Robert Butler* úttörő jelentőségű eredményeire építkezve – sikerült a korábban patológiaként tartott jelenség normális és univerzális jellegét igazolniuk. A mozgalom harmadik területe egészen egyedülálló szociális elkötelezettséggel a közösségi kiadványterjesztés (community publishing) államilag is támogatott feladatát felvállalva nyújtott lehetőséget arra, hogy a hétköznapi emberek olcsón előállítható pamfletkiadványokban eljuttathassák saját irodalmukat, művészetüket, történelmüket lakóközösségeik, környezetük tagjaihoz.¹¹

Ez a három terület a hatvanas évek végén egy széles körű támogatottságnak és népszerűségnek örvendő program, a RECALL hatására közeledett egymáshoz, s hatotta át termékenyítően és kölcsönösen egymást. Az oral history e közös tapasztalatokra is építkező második generációja már ki kívánta terjeszteni a kutatást a gazdasági–társadalmi–politikai elitekről az írástudatlan és történetileg háttérbe szorult, „jogfosztott” rétegekre is. Együttal célul tűzték ki a közösségi összetartás megerősítését és az etnikai különbségek megnyilvánulásainak vizsgálatát is. Programjukat tanítók, feministák és helyi, etnikai és regionális történelmi kutatók aktivistái segítették. Az időközben Európa több országában is beinduló kutatásokat már a kezdetektől olyan társadalomtörténészek irányították, akik szinte kizárólag a munkások életét vizsgálták, hogy „hangot adjanak azoknak, akikről nem esik szó a dokumentum jellegű feljegyzésekben”.¹² Ez a második generáció az előzőnél jóval teoretikusabb beállítottságú volt. Tagjai úgy vélték, hogy a pusztai forrásgyűjtésen túl a szubjektív tapasztalat és interpretáció lenyomatát megjelenítő élettörténelmi interjúk már önmagukban is a történelem egyfajta autonóm – a kérdező–történész és a narrátor–közlő között a kortárs ideológiáknak, a kulturális interakcióknak és a nyelv bizonyos meghatározható konvencióinak megfelelően felépülő – reprezentációját adják. A *Grele*, *Thompson* és *Portelli* által lefektetett elméleti alapoknak köszönhetően az oral history az ötvenes évek pusztai módszeréből a tudományos érdeklődés önálló területévé lépett elő.

A hetvenes évek elejétől – jórészt az oral history módszerére alapozva – indult be a történelmet „alulnézetből” szemlélő történelmi kutatás. Ezzel a metodológiával vált áthidalhatóvá az a probléma, hogy a történészek által újonnan megcélzott társadalmi rétegekről nem állt rendelkezésre annyi írott forrás, mint az elitekről. A hatvanas-hetvenes évek fordulójára az oral history kutatás a világ jó részén visszhangra talált. 1967-ben Arden House-ban megalakult az Oral History Association, Angliában pedig 1973-ban létrehozták az Oral

¹¹ Bornat, Joanna: *Reminiscence and older people*. In: Perks, Robert–Thomson, Alistar (eds.): *The Oral History Reader*. London, 1998. 189–205.

¹² Prins, Gwyn: *Oral History*. In: Burke, Peter (ed.): *New perspectives on historical writing*. Cambridge, 1992. 133.

History Society-t. Ezt követően két európai központ is kialakult: Bolognában 1976-ban és Colchesterben 1979-ben.¹³ Kanadában 1974-ben, Ausztráliában 1975-ben hozták létre az oral history szövetséget. 1976-ra Nyugat-Európa, Dél-Amerika és a Távol-Kelet számos országa is csatlakozott a nemzetközi szövetségekhez. Afrikában a második világháború utáni politikai átrendeződés adott lehetőséget az egykori gyarmatbirodalmakból létrejött országok saját nemzeti történelmének kutatására és megírására, amihez – elsősorban *Jan Vansina* belga történész-antropológus révén – elfogadott és nélkülözhetetlen módszertani alapot nyújtott az élettörténeti interjúk felvétele. Az oral history-mozgalom történetében a nyolcvanas évek már a közösségi programok időszakát jelentették. Múzeumok, könyvtárak és iskolák illesztették be e programokat kiállításaikba, oktatási és közösségi csoportos tevékenységükbe. Megjelent emellett a médiumokban, emlékdrama formájában a színházban, a szociális és idősothtonok rekreációs tevékenységében.

Az oral history megőrizte korábban már említett, a módszer kialakulásában eredendően benne rejlő interdiszciplináris minőségét és jelentőségét.¹⁴ Mivel a kutatók nem csupán történeti forrás-kiegészítésre, hanem a teljes személyiség megjelenítésére törekednek, céljuk az oral history és a life story (autobiográfia) együttes vizsgálata, jóllehet e két terület a szociálantropológiában, a szociológiában és a történettudományban is elkülönül. Az interjúkészítést több tudományág is eredményesen alkalmazza kutatási módszerként, csupán az alkalmazás hangsúlyai mutatnak eltérést, hiszen a szociológia, a néprajz és az antropológia hagyományosan a csoportok, közösségek tanulmányozását tekinti eredendő célkitűzésének, nem pedig individuumokét. A néprajzkutató is felhasználja az interjúkészítést az információgyűjtéshez, de figyelme alapvetően másra irányul. Míg az oral history-történész a közlő személyes élményanyagát kívánja rögzíteni, az etnográfus a tradicionális történeteket, dalokat és a közösség más kifejezési formáit jegyzi fel, legyenek azok tények vagy fikciók. Az előbbi külön hallgatja meg a családtagokat, hogy az egyedi nézőpontokat tudja azonosítani; az utóbbi inkább együtt, mert az érdekli, hogyan közlik a történetet, milyen formában él az a közösségben. A történész hajlamos „nyers adatok tárnáiként” tekinteni a közlőre, melyek tartalmát *kinyerve* lehetősége adódik az értelmezésre és a történelmi általánosításra; az etnográfus inkább az „azonosítható minták felismerésére” koncentrál. Az antropológus – akinek ez a módszer lehetőséget kínál a Geertz féle „sűrű leírás” alkalmazására – szintén mást keres. Nem történeti adatokat, hanem inkább egy közösség vagy kultúra változatosságát és szerkezetét kutatja, ahogy az egy individuum világlátásán keresztül megmutatkozik. Nem történeti szemtanúként, inkább hagyományhordozóként érdekli az ember. A társadalomtudományi gondolkodás fenomenológiában gyökerező változásának hatására azonban e diszciplínák mindinkább beemelik kutatásaikba az egyéni életpálya és élettörténet vizsgálatát, belátva, hogy a mindennapi élet rejtett, de alapvető fontosságú dimenziói csak az életrajzi módszer, az élettörténeti vizsgálatok segítségével válnak értelmezhetővé.¹⁵ Ez utóbbi két tudományterület egyébként – a legutóbbi időkig – a történészeknél sokkal nagyobb figyelmet fordított a megjelenítés szerepére, a narrativitásra és a lehetséges hallgatóságra is.

¹³ Olaszországban – ahol egyébként a gazdasági világválság idején hasonlóan foglalkoztatták a munkanélkülivé vált írókat, mint az USA-ban – a városokba költözés hatásaihoz és a munkásosztály öntudatának változásaihoz kötődő vizsgálatok szabályos tudományközi oral history divatot eredményeztek a hetvenes években.

¹⁴ Dunaway, David K.: *The Interdisciplinarity of Oral History*. In: Dunaway, David K. – Baum, Willa K. (eds.): *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*. Oxford, 1996. 7–22.

¹⁵ Niedermüller Péter: *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*. Ethnographia, 99. évf. (1988) 3–4. sz. 376–389.

A gerontológia is régóta alkalmazza már terápiás eszközként az élettörténeti interjú módszerét, különösen a kirekesztettséggel és depresszióval küzdő időseknél. A már korábban említett RECALL-program könnyen, bárki által utolérhetővé tette az élettörténeti interjúk létrehozásához szükséges minimális ismeretanyagot, és ösztönző, rugalmas formát biztosított az idős emberek megerősítésével, emlékeik feldolgozásával és a visszatekintés (life review) élettani szakaszával kapcsolatos gondoskodó és terápiás munkákhoz.

Az oral history számos tudományágban eredménnyel használható kutatási technikát jelent, melynek egyik legnagyobb erénye, hogy nem önállóan, kizárólagos kutatási szisztémaként kíván érvényesülni, hanem éppen a történelem és a társtudományok egyes területeinek összefüggéseire, s nem az őket elválasztó problémákra hívja fel a figyelmet. Ezzel pedig bővítheti a történész által a megválaszolás reményében feltehető kérdések körét, és az így nyert válaszok alapján egyedülálló módon járulhat hozzá a történetírás gazdagodásához.

Ma már elvitathatatlan az oral history-források felhasználásának érvényessége a kortárs történeti kutatások részeként, mégis több szempontból kérdőjelezi meg e források megbízhatóságát és ezzel együtt alkalmazhatóságukat. Az oral history-források természetesen ugyanolyan kritikai ellenőrzésre szorulnak, mint a dokumentum jellegű források. A történészek össze kell vetnie az elhangzott információkat más források bizonyítékaival, s csak ennek fényében használhatja fel azokat. Vansina is figyelmeztet rá, hogy csak abban a szélsőséges situációban engedhető meg, hogy pusztán orális információkra hagyatkozzunk, ha semmilyen más forrás nem áll rendelkezésünkre. Mint Prins írja, „az oral history erőssége ugyanaz, mint bármely más, módszertanilag kompetens történelemé. A választékból és abból az intelligenciából ered, mellyel a források különböző típusait összevetve hasznosítják”.¹⁶ Az ilyen típusú forrásokban rejlő faktuális bizonytalanság ugyanakkor kétségtelenül fennáll az írott források esetében is, melyek ugyan nincsenek kitéve a későbbi átértékelés veszélyének, vagyis védettek az utólagos manipulációval szemben, de sokszor eleve részrehajló, támadható adatokat rögzítenek, vagy éppenséggel elhallgatnak információkat.¹⁷ Az oral history-források egyedülálló előnye ugyanakkor, hogy általuk a történész arra kereshet választ, amire esetleg semmilyen más adat nem utal, és ha bizonytalanságot, hibát vagy elmentmondást észlel az interjú során, azonnali lehetősége adódik a reagálásra és a forrás hitelességének próbára tételére. A történeti munkák bizonyítékainak nyilvánvalóan több lábbon kell állniuk, s ebben fontos szerepet játszhat a szóbeli tanúvallomás is, hiszen „az oral history-források ellenőrzik a többi forrást, ahogy azok is ellenőrzésül szolgálnak a szóbeli bizonyítékokhoz”.¹⁸

A két legalapvetőbb probléma, amit az oral history-forrásokkal kapcsolatban univerzálisan és kiküszöbölhetetlennek gondolnak, s ami miatt kétségbe vonják e források felhasználhatóságát a 'tudományos igényű' történetíráshoz, az a szubjektivitás és a narratív dialógicitás. Létezik egy alapvető ellentét az objektíven lejegyző – bizonyítékként valóban a tárgyakat használó – és a másik, a szubjektív, halandó emberi alanyok által megszülető történeti bizonyítékok között. Az első mindenféle beavatkozás nélkül létező, adott és teljességgel személytelen. Az objektivitás akadémiai kultúrájában ez az ő „erkölcsi bájuk”.¹⁹ A másik egy szubjektív tanúságtétel, önmagunk meghatározása, identitásunk megerősítése és leírása. Az előbbi preferálása a hagyományos történetírás gyakorlatában nem pusztán

¹⁶ Prins: *Oral History*, 135.

¹⁷ Elég talán példaként megemlítenünk az olasz bírósági gyakorlatot, ahol a tanúvallomások lényegét összefoglaló bíró szavai kerülnek a jegyzőkönyvbe a tanú eredeti szavai helyett.

¹⁸ Prins: *Oral History*, 116.

¹⁹ Tonkin, Elizabeth: *Narrating our past*. Cambridge, 1992. 83.

azon alapul, hogy objektívek – ezt ma már nem tekintheti támadhatatlannak egyetlen komoly kutató sem –, legalább ilyen súlyos érv azok változatlansága is. Bár az írott források java szintén az adott esemény után némi idő elteltével keletkezik, a benne foglaltak nincsenek kitéve a későbbi újragondolásokból adódó átértékeléseknek. A szubjektív források – és a tanúvallomások kétségtelenül ilyenek – ezzel szemben elfogultak és változnak. A történelemnek új készségek kifejlesztésére van szüksége ahhoz, hogy e forrásokból információkhoz juthasson. A szubjektív forma kétségtelen előnye az a rugalmasság, mellyel képes magában foglalni az attitűd, a nyelvi kifejezés és a viselkedés által spontán megjelenített szubjektív létező és a tudatosság megnyilvánulási formáinak – identitástudat, intellektuális tevékenységek – aspektusait is. Az ilyen források feldolgozása ennyivel több munkát jelent, de ennyivel gazdagabb is a kép, melyet a múlttól közvetít. Ahogy *Luisa Passerini* figyelmeztet, nem szabad megfélemlenünk arról, hogy „az oral history nyersanyaga nem pusztán tényszerű megállapításokból áll, hanem a kultúra figyelemreméltó kifejezése és reprezentációja, s ezért nem csupán betű szerint értelmezhető narratívumokat foglal magában, hanem az emlékezet, az ideológia és a tudatalatti vágyak dimenzióit is”.²⁰

A hagyományos dokumentumokra támaszkodó történelem három alapvető elvárást támaszt a forrásokkal szemben. Ezek közül az első a forma precizitása, vagyis a bizonyíték stabil természete. Olyan rögzített formát vár el, mely sokféleképpen tesztelhető – fizikailag, valamint összehasonlító, szerkezeti és más módokon is. Ezek alapján várható el a második minőség, a precizitás a kronológiában, ami azt a vázat erősíti, melyre a történet törekeny darabjait sorba felfűzik. Harmadszor pedig a történelem arra számít, hogy a szöveg üzenete értelmezhető és ellenőrizhető legyen más szövegek fényében, a testis unus, testis nullus elvét követve.²¹ Ezekkel az elvárásokkal szemben az orális források gyenge lábakon állnak. Az élettörténeti visszaemlékezés formája egyáltalán nem szabott, a kronológia gyakran nem következetesen lineáris, és a kommunikáció sokszor támasz, megerősítés nélkül marad.

A tanúvallomás egy potenciális forrás, melyet életre kell hívni. Nem dokumentum, melynek tartalma független a történelemtől, s csupán az interpretációra ad lehetőséget. A szóbeli tanúvallomás egy speciális szituációban születik, az interjú során. A történeti források között egyedülálló módon egy interaktív folyamat eredményeként jön létre. Ez pedig egyszerre jelenthet előnyt és hátrányt is. Az élettörténeti interjú során olyan emléktanyag jön létre, melyet a történelem is aktívan alakít. Az emlékezés nem magától indul el, hanem válaszként a történelem kérdésére, s a továbbiakban is a kérdező és a közlő diskurzusa szab kisebb-nagyobb mértékben határt és irányt az emlékezésnek. Ketten teremtik az elbeszélést, ezért is beszélhetünk ezzel kapcsolatban „megosztott szerzőségről”.²²

Attól függően, hogy a történészek mennyire tartják összeegyeztethetőnek e kettős szerzőséget a forrásoktól hagyományosan megkövetelt objektivitással és a kutató semlegességével, többféle megoldást alkalmaznak a szövegtest gondozása, szerkesztése során. A kezdet kezdetén Nevins és munkatársai a történelmi semlegesség érdekében egyszerűen láthatatlanná tették az interjú készítőjét azzal, hogy kérdéseit meg sem jelenítették, egy megszakítatlan narratívumba rendezve a közlő válaszait. Az ezzel ellentétes szélsőségre is akad

²⁰ Passerini, Luisa: *Work ideology and consensus under Italian fascism*. In: Perks, Robert–Thomson, Alistar (eds.): *The Oral History Reader*. London, 1998. 54.

²¹ Prins: *Oral History*, 119.

²² Ritchie: *Doing Oral History*, 9. Az antropológiai terepmunka kapcsán hasonló tapasztalatokról számol be Niedermüller is: „a kutató ui. szükségszerűen és kikerülhetetlenül hatást gyakorol a vele szemben álló szubjektumra, amely hatás explicit vagy implicit módon visszatükröződik magában az élettörténetben”. Niedermüller: *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*, 380–381.

példa, amikor az objektivitás és hitelesség félreértelmezett teljességéhez ragaszkodva a kérdező véletlenszerű köhögését is feltüntették – kommentár híján teret adva a kérdésnek, hogy az vajon kérdő vagy egyetértő felhanggal hangzott el. Ebben a közös *alkotói* kapcsolatban a történész szerepe korántsem kiegyensúlyozott. Pozíciója hol nagyobb, hol kisebb szerepet kínál neki a közlőnél. A történeti diskurzus ellenőrzése mindvégig a történész kezében marad. Ő válogatja ki az embereket, akiket meghallgat, ő formálja a tanúvallomásokat kérdéseivel és a válaszokra adott reakcióival. Ő adja meg az anyag végső, publikált formáját, összefüggéseit és értelmezését. Nem csupán felfedezi a forrásokat, hanem részben teremt is azokat. De egyedül semmire sem menne, s ennyiben szerepe eltörpül a közlővel szemben, hiszen az általa meghallgatott emberek – legyenek azok akár tanulatlanok, „ingujjasok” vagy a szenilitás szélén álló idősek – saját történetfelfogásuk és értékrendszerük szerint megszűrt s leülepedett élettörténetük elmesélése során olyan információkat árulhatnak el a történésznek, melyekhez az semmilyen más forrásból nem juthatna hozzá.

Bár emlékeink képszerűen rögzülnek memóriánkban, az emlékezés folyamata elképzelhetetlen a nyelv eszközként való felhasználása nélkül. Emlékei átadása során a közlő elbeszélő formát alkalmaz, amikor egy gondolati láncra felfűzve megszerkeszti élettörténetét, s elmondja azt a szavait rögzítő történésznek. De már e rögzítéssel, illetve a forrás eredeti minőségével kapcsolatban is kérdések merülhetnek fel, hiszen az anyag általában átíratként, vagyis írott formában kerül a kutatók, illetve az olvasóközönség elé. Vajon melyiket tekinthetjük elsődleges forrásnak, a hangszalagot vagy az átíratot, a narrációt vagy a narratívát?²³ Az átírás során a hallható forrás látható forrássá alakul, ami elkerülhetetlenül változtatással, interpretációval és bizonyos információk elvesztésével jár együtt. A beszéd hagyományos kísérőelemei, a beszédsebesség, a tónus, a hangerő és a hanglejtés mind áruloknak az elbeszélő esetleges érintettségéről, a felidézett eseményekkel kapcsolatos hártásáról vagy éppen kötődéséről. Az átíráskor alkalmazott központosítás sem adhatja vissza az élő szöveg szüneteinek jelentésbeli gazdagságát, nem is beszélve a hallgatás gazdag jelentéstartományáról.²⁴ „Az írott anyag normája a rendezettség, ami elfedi a beszéd normáját, a változást” – írja Portelli.²⁵ Az ugyancsak sokatmondó – megerősítő vagy éppen elhangzottakkal ellentétes jelentést hordozó – gesztusokat, pillantásokat az átírat szintén nem képes visszaadni. Ezeket a teljességgel szubjektív, érzelmekről, benyomásokról tanúskodó elemeket elhagyva a forrás – paradox módon – éppen objektivitásából veszít. Olyan fontos részletek ezek, melyeket csak az interjú készítője jegyezhet le – hacsak nem videokamerás felvételtől van szó –, s melyek nélkülözhetlenekké válhatnak, ha adott esetben a történésznek éppen az elhallgatásokból kell kiolvasnia a hiányzó adatokat, s rekonstruálnia a lehetséges múltat.²⁶

A tanúvallomás narratív jellege miatt fontos az elbeszélő szövegszerkezet, a narratívum elemzése. Nem elég pusztán a szöveg szemantikailag értelmezhető síkját vizsgálni, ez önmagában még számos esetben hagyna enigmatikus részeket a tanúvallomásban még a felkészült történész számára is. A szöveget nyelvi valóságként, több síkon is elemezni kell. A megértés és értelmezés szempontjából értékes információkkal szolgálhat a pszicholingvisztikai elemzés részeként a múltbéli eseménnyel kapcsolatban a közlő kifejezésrendsze-

²³ Majtényi György: *Emlékezés és személyiség*. Aetas, 17. évf. (2002) 2–3. sz. 164.

²⁴ Passerini: *Work ideology and consensus under Italian fascism*, 53–62.

²⁵ Portelli, Alessandro: *The death of Luigi Trastulli and other stories*. New York, 1991. 47.

²⁶ Hanák Gábor–Kövér György: *Biográfia és oral history*. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1995. 100.

rén keresztül megjelenített távolság és nézőpont vizsgálata. A múlttal való kapcsolat milyenségéről árulkodik az is, hogy a narrátor milyen hangnemet, stílust választ emlékei átadásakor. Azok, akiknek identitása egy kiemelkedő múltbéli esemény emlékéhez kötődően rögzült, általában epikus hangot ütnek meg, akik pedig a visszaidézés időpontjában már megváltozott értékrendszer szerint élnek s gondolkodnak, általában ironikus hangnemben nyilatkoznak az általuk átélt eseményekről. Az élettörténeti visszaemlékezések elemzése során a történésznek erős szűrőt kell alkalmaznia a jelentések felfejtésénél, nehezen megfoghatóvá válik ugyanis a narratívumok típusai közötti határ: mi érinti az egyént, s mi a közösséget. A személyes igazság egybecsenghet a közösség tagjai között megosztott kollektív képzeletbelivel.

Az élettörténeti interjú eredményeként kapott narratívum éppen e sokrétű, belső felépítettsége, retrospektív értékrendje, ideológiai, kulturális jelenségek szerinti összetettsége és jelentéstulajdonító képessége miatt használható fel a történelemben élő ember és az emberben élő történelem összefüggésrendszerének, az egyén személyes és társadalmi identitásának megismeréséhez. „Az elbeszélte élettörténet az események, történések sorozatán keresztül a mindennapi élet legbelső szintjeire vezet el, s felfejti azokat az interpretációs mechanizmusokat és stratégiákat, amelyek segítségével az individuum, a közösség saját életvilágát szervezi, s amelyek segítségével önmagát egy szélesebb kontextusban, társadalmi terekben és történeti időkben elhelyezi” – írja Niedermüller.²⁷

Az oral history – a „nyelvi fordulat” hatásaival párhuzamosan – megváltoztatta azt a rankei hagyományban gyökerező, a korabeli realista regényíróktól átvett történetírói magatartást, melyben a történész-narrátor a „mindentudó elbeszélő” szerepében számolt be az eseményekről, semlegesnek mutatkozva felülről szemlélte a szereplőket, uralta az események menetét, és maximum lapszéli megjegyzésekkel szakította meg a narratívát. Esetünkben a narrátor szereplővé válik. Nem csupán a személyes névmás változik meg ezzel, hanem az egész elbeszélői magatartás. Az elbeszélő most egyike a szereplőknek, és a „történet *elmondása* része az elhangzó történetnek”.²⁸ Az élettörténeti forrásokon alapuló történetírás radikalizmusa nem pusztán ideológiai síkon, a témaválasztásban vagy a szubjektív források használatában érvényesül, hanem a történész jelenlétében, a történetben való megjelenésében is. Ebből következően az egyik alapvető módszertani kérdéskör az oral history-val kapcsolatban azt vizsgálja, hogy mi a történész szerepe annak a dokumentumnak a létrehozásában, melyet később felhasznál és értelmez. Az oral history képes megváltoztatni a történész hagyományos feladatairól kialakított koncepciót.²⁹

Az oral history-interjú egy sajátos, „társalgási narratívum”, melyet a résztvevők együtt alakítanak, s melyet alapvetően három rendszer együttes hatása alapján definiálhatunk. Ilyen elsődlegesen a lingvisztikai rendszer, mely minden egyes szót egy összefüggő rendszerbe kapcsol az összes többivel. Egy újabb a szituációs rendszer, mely az interjú során a közlő és a kérdező-történész között kialakuló, kulturális és szociális tényezők által meghatározott kapcsolatot jelenti. Végül ide tartozik a történeti elbeszélés ideológiai rendszere, mely a résztvevők személyes kulturális vagy történeti hagyományokban gyökerező párbeszédein keresztül jelenik meg. Ennek megismerése azért fontos, mert minden beszélgetés – így az oral history interjú is – lehetőséget nyújt a jelentéstulajdonításért, az identitásformálás és értelmezés kontrolljáért folytatott küzdelemre, s így mélyen az ideológiákba ágyazott.

²⁷ Niedermüller: *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*, 383.

²⁸ Portelli: *The death of Luigi Trastulli and other stories*, 57.

²⁹ Grele, Ronald J.: *Movement without aim*. In: Perks, Robert–Thomson, Alistar (eds.): *The Oral History Reader*. London, 1998. 41–52.

Az interjú során mindkét résztvevő célja a domináns jelentések legitimizálása vagy elutasítása. *Eva McMahan*, aki a Gadamer által megfogalmazott hermeneutikai fogalmak élettörténetre vonatkozó érvényességét vizsgálta, az oral history-interjút egy olyan potenciális konfliktusszituációként definiálta, melyben a társalgás folyamán bekövetkező átalakulások és társadalmi stratégiák sorozatán keresztül mindkét fél együttműködik, hogy átalakítsa azt [az interjút – V. L.] egy ellentételező szituációvá.³⁰ McMahan szerint az oral history interjú során létrejöhet a Gadamer által definiált „hermeneutikai párbeszéd” egy olyan párbeszéd formájában, amikor a résztvevő felek horizontjai egymás szövegeinek elsajátítása által változnak egy „egyenlő és aktív reciprocitás folyamatán keresztül”.³¹ E folyamat vizsgálatával válik megismerhetővé, hogy az értelmezés a két partner történelmi látásmódjának kölcsönhatásán keresztül hogyan is teremti meg a tulajdonképpeni társadalmi valóságot, és hogyan hat egymásra az interpretáció irányítását célzó alapvető konfliktusban a történész hivatásos ideológiája (professional ideology) és a közlőnek a közösség értékrendjét tükröző ideológiája (public ideology). Az oral history-történésznek éppen ezért nagy körültekintéssel kell eljárnia a kérdések megfogalmazásánál, hogy saját történelmi preconcepciója, előzetes értelmezése miatt a kérdés ne legyen egyben az első interpretáció is, mert ezzel lehetlenné teszi egy olyan, végső soron közös értelmezési keret létrehozását, mely nélkül lehetetlen egymásra találnia a két félnek.

Az oral history narratívum és – elkerülhetetlenül – elemzés is egyben. Az elbeszélő elemzése az általa elmondott történetbe ágyazódik, a történész elemzése a feltett kérdésekre. A klasszikus narratívum, melyben az elbeszélő a narratív sémáknak megfelelően konstruálja tanúvallomását, meglehetősen ritka, a kérdező nem segíti ezt – éppen ellentétesen cselekszik, amikor kérdéseivel megtöri azt. Az interjú készítőjének szerepe jellemző módon éppen a narratívum számos narratívára való széttördeléséből áll. Az oral history-interjú nem szakadatlan történet, hanem az elemzés és dekonstrukció tárgya. A közlő által használt történelmi nyelv a narratívum nyelve, formája a történet. A történelem nyelve, melyet a kérdező használ – az elemzés nyelve, formája a kérdés. Mindkettő sajátos teleológia szerint működik, s ezeket megfejtve közelebb juthatunk azokhoz a módokhoz, ahogy a felek irányítani próbálják az interjút s ezzel az értelmezést is.

A tanúvallomások értékeinek vizsgálata kapcsán elkerülhetetlenül szembesülünk azzal a kérdéssel, hogy vajon milyen mértékig lehetséges a múlt pontos felidézése. E tekintetben különös jelentőséget kap az egyéni emlékezet jellemzőinek és határainak megismerése.³² Úgy tartják, az ember kétszer hal meg. Egyszer biológiai értelemben, másodszer pedig, amikor meghal az utolsó ember is, aki még emlékezett rá. Az oral history-kutatásoknak sajátos időbeli korlátot szab az emberélet lehetséges hossza, az a két-három nemzedéknyi, a rómaiak által saeculumnak hívott, nagyjából 80 esztendő, ami behatárolja egy ember és kora egyedi összefonódásának, tapasztalatainak, szociális–kulturális viszonyainak közvetlen megismerhetőségét. Ennek a saeculumnyi határidőnek a fele, nagyjából 40 esztendő ugyanilyen fontos határérték. *Jan Assmann* kiemelten fontosnak tartotta ezt az időtartamot, amikor a valamely történelmi eseményt átélt, személyes emlékekkel bíró lehetséges tanúságtevők emlékeiket még megosztani képesek és képesek a következő generációval. Egy-egy generáció végső eltűnése az adott nemzedéki emlékezet eltűnésével jár együtt, vagyis

³⁰ Grele: *Movement without aim*, 43.

³¹ Grele, Ronald J.: *History and the Language of History in the Oral History Interviewing*. In: McMahan, Eva M. (ed.): *Interactive Oral History Interviewing*. New Jersey, 1994. 4.

³² E problémakörnek az itt találhatónál részletesebb összefoglalását adja Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000. 125–142.

egy – koruk által meghatározott – csoport kommunikatív emlékezetének megszűntével, melynek bizonyos szempontok alapján fontosnak ítélt részletei immár a történelem hivatalos hagyományaként élnek tovább, a társadalmi emlékezet olyan sajátos fajtájaként, mely egy teljesen absztrakt idő- (durée artificielle), tér- és eseményfelfogás szerint helyezi el az – ebben a formában senki által át nem élt – eseményeket.³³ Az oral history során a történész célja ezzel ellentétben egy olyan típusú emlékezet megszólaltatása, mely a közelmúlt eseményeihez közvetlenül kötődő, biografikus emlékezés. A tankönyvekben leírt, elvont és az eseményeket alakító vagy egyszerűen csak átélt személyektől független történelemmel szemben ez az emlékezés csakis különböző függőségi viszonyok figyelembevételével értelmezhető. Ezek közül a legmeghatározóbbat, az emlékezés – kollektív jellegéből adódó – társas interakcióktól való függőségét, az „emlékezet társadalmi kereteit” Maurice Halbwachs tárta fel először *Les Cadres sociaux de la mémoire* (Az emlékezet társadalmi keretei, 1925) című könyvében, megerősítve a történelem és az élő emlékezet közti episztemológiai különbségtétel jogosságát.³⁴ A történelem ott lép működésbe, ahol a múltat többé nem tartják emlékezetben. Halbwachs megfogalmazásában „a história számára voltaképpen az a múlt, ami kizorul az aktuálisan létező csoportok gondolkodásának terenumáról. ... ki kell várnia, amíg elenyésznek a hajdani csoportok, elcsitul a gondolkodásuk, és kihuny az emlékezetük, hogy azután nekiveselkedhessen rögzíteni a tényeknek azt a képét és sorrendjét, amelynek megőrzésére egyedül ő hivatott.”³⁵

Emlékezettel csak az egyén rendelkezik, hiszen az emlék önmagában a társadalmi környezettől függetlenül létezik, de az emlékezés maga csak kollektív produktumként létezhet. Az emlékezés kollektív és rekonstruktív – a csoport és az egyén szintjén is. Általa nem a múlt valósága őrződik meg, csak ami a mindenkori vonatkozási keretek között releváns, és így a közösség számára rekonstruálható. „Az emlékezésnek nincsenek tiszta tényei” – idézi Assmann Hans Blumenberg filozófust. Az emlékek az értékek és normák változásának megfelelően torzulhatnak, átalakulhatnak, vagy éppen kieshetnek egy közösség emlékezetéből. Peter Burke az emlékezés társadalomtörténetéről gondolkodva a múlt, az emlékek és a felejtés használhatósága mellett a közös emlékek átadásának lehetséges módjait és azok időbeli változását vizsgálja. A társadalmi emlékezet átadásának tradicionális médiuma a szóbeli hagyomány (oral tradition), amit azonban meg kell különböztetnünk az oral historytól.³⁶ Ehhez Vansina munkája³⁷ adja meg a kulcsot, akinek elvülhetetlen érdeme volt abban, hogy – miközben kutatásai során sikerrel alkalmazta és elfogadottá tette az oral history-módszert –, a rankei alapokon álló történészek által sokáig par excellence történelem nélkülinek tekintett afrikai országok lakosairól kiderüljön, rendelkeznek történelmi tudattal, országuk pedig történelemmel, melyet az írásbeliség hiánya ellenére életben tartott a szóbeli hagyomány. Ez utóbbi tehát nem más, mint a közösség kollektív emlékezetében szilárdan megtapadt emlékek verbális átadása egyik generációról a másikra. Ez időt és komoly mentális erőfeszítést kíván. Felismerését a visszaadás szó szerinti és „fagyott” – vagyis mereven rögzített szerkezetű – formája teszi lehetővé. Vansina azonban maga is beismeri a hagyomány felhasználhatóságának korlátozottságát a történelmi adatok utáni kutatásban azzal a kijelentésével, miszerint az orális kultúrák – a „sodródó szakadékot” megelő-

³³ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest, 1999.

³⁴ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között*. Aetas, 14. évf. (1999) 3. sz. 132–141.

³⁵ Halbwachs, Maurice: *La mémoire collective*. 1950. (hagyatéki mű); idézi: Assmann: *A kulturális emlékezet*, 41.

³⁶ Burke, Peter: *A történelem mint társadalmi emlékezet*. Regio, 12. évf. (2001) 3. sz. 4.

³⁷ Vansina, Jan: *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology*. Chicago, 1965.

z, tehát a közelmúlt előtti időszak, genezisre és dinasztikus történetekre jellemző struktúrálatlan idősíkjaira vonatkozóan – „strukturális amnéziában” szenvednek, ami arra kényszeríti őket, hogy az emlékezet behatároltságának megfelelően szelektívek legyenek. Ennek megfelelően hangsúlyozza ő is minden fellelhető forrás felhasználásának és szembesítésének fontosságát. Ezekkel szemben az oral history-kutatások által túlnyomórészt felhasznált személyes visszaemlékezések során a történész az egyén saját tapasztalati horizontját igyekszik feltérképezni, és a közlő közvetlen élettapasztalataiból építkező bizonyítékot hoz létre az interjúval. Ezeknek az információknak a jelentős része nem adódik tovább generációról generációra, talán csak családtörténeti momentumként. A formai azonosság pedig akár ugyanazon személy megismételt visszaemlékezései között sem képzelhető el.

Az emlékezés alapvetően rekonstruktív jellegének megfelelően – ahogy a történészek újraírják a történelmet újabb és újabb bizonyítékok beépítésével – az egyének a velük történt friss események hatására újraértékelik múltbéli döntéseiket és cselekedeteiket, hogy élményeiknek, tapasztalataiknak új értelmet adjanak. A visszaemlékezéseknek ez az inherens tulajdonsága teszi sok történész számára elfogadhatatlanná az oral history-források felhasználását. Holott ez a folyamatos reflexió nem teszi érvénytelenné az emlékezést, amíg a történész tisztában van a változást okozó eseményekkel, és számításba tudja venni azok hatását. Ehhez természetesen a történésznek más tudományágak analitikai eszközkészletét is fel kellene használnia. A Passerini által már említett kulturális megnyilatkozási formák részeként fedezhetünk fel egyes mitikus archetipusokat a tanúvallomások lehetséges tudatalatti jelentéstartományát vizsgálva. Ezek kulturális beágyazottságának feltérképezésénél, azoknak a szimbólumrendszereknek és sémáknak a felderítésénél, melyek segítségével az emberek leképezik maguknak a velük történt eseményeket, nyújthat segítséget például a pszichoanalitikus elemzés. E szempontból példaértékű Passerini egy másik vizsgálata, melyben azt elemzi, hogyan hatnak mindennapjaink részeként a közösségek emlékezetére és identitására a mítoszok, s milyen kapcsolat állítható fel a mítosz és a történelem között.³⁸ Három alapvető kapcsolódási pontra hívta fel a figyelmet. Az olaszországi Fiat-mítosz elemzése kapcsán rámutatott a Roland Barthes által megfogalmazott elidegenedési folyamatok érvényességére az oral history-történetekkel, vagyis a személyes emlékekkel kapcsolatban is. Az oral history-kutatás segíthet felbecsülni e kulturális jelenségek előnyeit és hátrányait; bemutatni kiegyensúlyozó és kompenzáló szerepüket az egykori munkahelyüket vagy valaha megbecsült képességeiket vesztő emberek számára. Másrészt Passerini vizsgálja – az Olaszországban tevékenykedő baloldali terroristanők élettörténeteit elemezve – az egyes kulturális ikonok képzeletbeli világának érvényességét mindennapos döntéseinkben, aktív szerepét sok esetben éppen a valóság elhárításában. A mítosz és történelem harmadik kapcsolódási területének pedig annak a történelemnek a megvalósulását tekintti, mely egy általánosabb, de egyúttal archetipikusabb mítoszként kel életre. Vagyis – mondja Passerini – a történelem jelen eseményei „csupán reflexiók” lennének „egy örök mitológiai tapasztalatra”³⁹. Ennek alapján igyekszik bemutatni, hogy az 1968-as olaszországi diák-megmozdulások kapcsán hogyan sugárzott ki a kollektív tudatalatti *puer aeternus*, és manifesztálódott egy antipatriális és hagyományellenes mozgalomban.

Az emlék „megtapadását”, tartósságát és jelentőségét több tényező is befolyásolhatja. Így a személyes érintettség, az érdeklődés vagy az emlékezőnek az adott eseményben, szituációban elfoglalt helyzete. Nem minden esetben alakul ki tiszta kép arról, amit átélt, vagy

³⁸ Passerini, Luisa: *Mythbiography in oral history*. In: Thompson, Paul – Samuel, Raphael (eds.): *The Myths We Live By*. London, 1990. 48–60.

³⁹ Passerini: *Mythbiography in oral history*, 56.

érti meg tökéletesen annak jelentését, jelentőségét. Egy embernek időre van szüksége ahhoz, hogy rálátása legyen az eseményekre. E rálátás és értékelés preferenciáit szabja meg a csoport, az „emlékezetközösség” a maga kulturális értékrendszerével. Ez a közbeszédben megnyilvánuló értékrendszer gyakran annyira hatása alá vonhatja a csoport tagjait, hogy az ennek függvényében létrejövő emlékezet egyes elemeit, még ha személyesen át sem élte – vagy éppen másképp élte meg –, *igazságnak* fogadja el, és sajátjaként használja fel emlékezése megszerkesztésekor. Egy adott közösségnek – például egy tornádó vagy szökőár túlélőinek – lehetősége van egy-egy esemény emlékének elmélyítésére, megőrzésére. De ha egy esemény emlékezete irrelevánssá válik a társadalom számára, akkor menthetetlenül elvesz a kollektív emlékezetből. A felejtés hatásmechanizmusára, az egyén és a közösség szintjén megmutatózó kollektív amnéziára szintén Halbwachsnak az emlékezet társadalmi meghatározottságát hirdető elmélete adott először elfogadható magyarázatot. Ennek politikailag motivált hazai esettanulmányát pedig *György Péter* írta meg az 56-os forradalom utáni kádári manipulációkat számba véve.⁴⁰

Az oral history-történésznek tudnia kell, hogy az interjú alanya milyen kapcsolatban állt az eseményekkel. Mérlegelnie kell a tanúvallomások hitelességét, s hogy mi torzíthatta esetleg már eredeti észlelésüket. Milyen későbbi események miatt értékelhették át vagy éppen felejtették el a közlők a kérdéses történeteket? Mekkora az eltérés a hivatalos dokumentumokkal, és vajon mivel magyarázható a mutatkozó diszcrepancia? Ezek a megfontolások nem érvénytelenítik a tanúvallomást, hanem segítenek a történésznek a rögzített információk értékének felbecslésében. „A közvetlen résztvevők emlékei túlságosan értékesek a történeti kutatóknak, semhogy figyelmen kívül hagyhatnák őket. Az interjúkészítőknek tisztában kell lenniük az emlékezet sajátosságaival, szakértő módon kell alkalmazniuk ennek feltárására hivatott módszereiket, az emlékezet korlátjainak tudatában és annak értékeikre való nyitottsággal.”⁴¹

Egy társadalmon belül számos „emlékezetközösség” létezhet eltérő múltfelfogással, különböző múltra vonatkozó preferenciákkal. A társadalmi identitások sokféleségéből adódóan „több versengő, alternatív emlékezet létezik egymás mellett”.⁴² S ezek egyedi rajzolata teszi unikálissá az egyén emlékezetét.

Vitatott és vitathatatlan érdemei és előnyei az oral historyt a történetírás egyik leginnovatívabb irányzatává formálták. Alkalmazhatóságának területei a társdisciplínák és a történelem témakörében szinte kimeríthetetlenek. E kutatási területek felsorolása nem lehet – már csak terjedelmi okokból sem – e tanulmány feladata.⁴³ Belátható azonban, hogy a kortárs történeti megismerést célzó történeti munkák esetében akár a mára már klasszikusnak számító témák – politikatörténet, diplomáciatörténet –, akár az eddig jórészt dokumentálatlan társadalmi csoportok, szubkultúrák úttörő jellegű bemutatásáról van is szó,

⁴⁰ „A múlt soha nem passzív és véglegesen lezárt történet. Ott rejtőzködik a periférián a gyökeres változás lehetősége, amikor a kollektív emlékezet kánonja új normák szerint rögzül” – fogalmaz György. György Péter: *Néma hagyomány*. Budapest, 2000. 15.

⁴¹ Ritchie: *Doing Oral History*, 14.

⁴² Burke: *A történelem mint társadalmi emlékezet*, 15.

⁴³ Maga Thompson ad kiváló tematikai áttekintést az 1988-ig világszerte folytatott kutatások eredményeiről sokat idézett könyve egyik fejezetében. Thompson: *The Voice of the Past: Oral History*, 22–44. Az utána következő tíz év eredményeiből nyújt bőséges válogatást Perks, Robert–Thomson, Alistar (eds.): *The Oral History Reader*. London, 1998. Kovács András pedig a hazai, a rendszerváltás időszakában megjelent történeti interjúköteteket gyűjtötte össze cikkében. Kovács András: *Szóról szóra*. BUKSZ. 4. évf. (1992) 1. sz. 88–94.

a szóbeli források felhasználása nélkülözhetetlen. Igaz, az emberi emlékezet kimeríthetetlenességéből adódóan az oral history-interjúk mindig folytathatók, s ezért azok a történeti munkák, melyek szóbeli forrásokat is használnak – a források természetéből adódóan – befejezetlenek, de azok, amelyek kizárják az oral history-forrásokat – ahol pedig elérhetők lennének –, mindenképpen töredékesek maradnak.

Az oral history-kutatások s ezek eredményeire (is) építő munkák az emberi élet autentikus tanúságtételeinek felhasználásával a társadalom eddig hallgatásra ítélt csoportjainak a történeti kutatásba való beemelésével, illetve a hivatalos feljegyzések, levéltári dokumentumok ellenőrzésével, kiegészítésével fontos hézagpótló funkciót töltenek be, egy árnyaltabb, teljesebb történeti megismerést téve lehetővé. De az oral history-nak van egy másik, hasonlóan fontos célkitűzése is, ami komoly kihívást jelent az akadémikus történetírói tradícióval szemben, s amely leginkább túlmutat a hagyományosan a történetírásnak tulajdonított funkciók körén. A szubjektív bizonyítékok felhasználásával nem pusztán *élőbbé* próbálja tenni a történelmet, hanem a múlt megismerésének és vizsgálatának lehetőségét a közösség tagjainak kezébe visszahelyezve, *élővé* kívánja tenni azt a hétköznapi emberek számára, megerősítve őket abban, hogy e történelemnek maguk is formálói.

Ahogy Portelli Luisa Passerinit idézve rámutat: az oral history az a terület, ahol „a kortárs világ két alapvető folyamata, a demokrácia iránti igény és a szubjektivitás irányába történő elmozdulás” találkozik, hogy hirdesse mindenki „jogát az önéletrajzhoz”, mint olyan „lehetőséghez, mely által az emberek elbeszélhetik önmaguk történetét, s jelentőséget adhatnak életüknek és történetüknek”.⁴⁴ Ennek megfelelően törekszik az oral history a történetírás tematikai horizontjának kitérítésével párhuzamosan egy demokratikusabb történetírás megvalósítására is, hogy minden egyes elbeszélő narratívájának egyenlő jogosságát és fontosságát tekintve alapelvének, úgy teljesebben ki – ahogy annak idején Gould elképzelte –, mint a hétköznapi emberek társadalomtörténete.

⁴⁴ Portelli: *The battle of Luigi Trastulli and other stories*, 58.